

Fraseoloxía e paremioloxía galega anotada por José Pérez Ballesteros (1833-1918)

Galician phraseology and paroemiology noted by José Pérez Ballesteros (1833-1918)

Xesús Ferro Ruibal ¹

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Resumo. Edición dunha colección manuscrita de fraseoloxismos e paremias galegas realizada no final do século XIX polo folclorista José Pérez Ballesteros (ms. RAG-C-177-1).

Palabras chave: Fraseoloxía galega. Paremioloxía galega. Pérez Ballesteros.

Abstract. Edition of a manuscript collection of Galician phraseologisms and proverbs compiled at the end of the XIX century by the folklorist José Pérez Ballesteros (ms. RAG-C-177-1).

Keywords: Galician Phraseology. Galician Paroemiology. Pérez Ballesteros.

1. Breve nota biográfica

José Pérez Ballesteros (Santiago de Compostela 1833 – A Coruña 1918), xurista e filósofo de formación, filólogo e poeta de vocación, foi un importante estudoso do folclore galego en colaboración con Emilia Pardo Bazán e Antonio Machado, creador da Sociedad del Folklore Español. Participou na creación da Sociedad del Folklore Gallego (presidida por Pardo Bazán) e na súa conversión en Academia Gallega (en 1895) que, tras un decenio de sombra documental, renace en 1905 (presidida agora por Manuel Murguía) e que en 1906 adquire o rango de Real Academia Gallega.

Pérez Ballesteros iniciouse como poeta en 1853 co poema “Un soño”, que presentaría ós Juegos Florales da Coruña en 1861 e que entraría no *Album de la Caridad* (López 1862:483-485); e en 1878 publicou *Versos en dialecto gallego* (Pérez 1878). Pero o

¹ Agradezo á Real Academia Galega a posibilidade de edición deste ficheiro e mailas imaxes dixitalizadas das papeletas; tamén agradezo a colaboración de Rebeca Lema Martínez.

que lle deu máis nome foi a súa dedicación á recolleita e edición da tradición oral de Galicia: na *Biblioteca de Tradiciones Populares Españolas* que dirixía Antonio Machado y Álvarez (Machado 1884) e no tomo IV, editado en Sevilla, publicou 15 colaboracións misceláneas de material recollido maiormente na bisbarra da Coruña (fraseoloxía de diversa estrutura e campo temático; pero tamén adiviñas, cantigas, romances, oracións e contos) (Pérez 1884); e nese mesmo medio (agora editada en Madrid) saíron os tres tomos do seu *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de La Coruña* (Pérez 1886). O cancionero de Pérez Ballesteros, ó estilo da época na península ibérica, é un cancionero sen notación musical (tradición que romperán Inzenga e Casto Sampedro) pero é obra transcendente que saúdan Theophilo Braga nun entusiasta prólogo², Antonio Machado y Álvarez nun epílogo comparatista³ e posteriormente publicaron recensións figuras senlleiras como Emilia Pardo Bazán, Menéndez Pelayo, Augusto González Besada, Leopoldo Pedreira ou Curros Enríquez, que axiña soña reunilo co cancionero de Arturo Vázquez e o de Benito Fernández Alonso (Alonso Montero 1979 s.p.) para crear o gran cancionero popular de Galicia.

O que aquí nos interesa de Pérez Ballesteros é a non menos importante (e de momento frustrada) faceta de paremiólogo galego. Sábese que en 1884 gañara un certame literario (quizá tamén chamado *Juegos Florales*) convocado na Coruña pola Reunión Recreativa de Artesanos “El Circo”; e mesmo se fala de que o premio (unha pluma de ouro) entregáronllo os reis Afonso XII e María Cristina. Na contraportada dun dos tomos do seu *Cancionero* di que tamén é autor de:

Refranero gallego y en particular de la provincia de la Coruña, y diccionario analítico que comprende más de 3.000 referencias⁴ por José Pérez Ballesteros. Esta obra fue premiada en el Certamen literario de la Coruña, de agosto de 1884, con la pluma de oro ofrecida por la Excma. Diputación Provincial⁵.

Dado que este *Refranero* de 3.000 referencias recibiu un premio, tivo que ser unha obra acabada; non un proxecto. A ese dato de 1884, podemos engadir outro de 1911 que ofrece Eugenio Carré:

Tiene también el señor Pérez Ballesteros, aunque sin publicar, un *Refranero gallego* premiado en los *Juegos Florales* de la Coruña de 1884 por ser la más excelente colección de las siete presentadas y por su perfecto método no menos que por la abundancia y curiosidad de sus referencias y noticias (Carré 1911:46).

² “Sobre á poesía popular da Galliza”; páxinas VII-XLV do primeiro volume.

³ “Analogía entre algunas cántigas gallegas y otras coplas andaluzas, castellanas y catalanas”; páxinas 213-234 dese mesmo volume.

⁴ Como carecemos do manuscrito, desta frase non podemos deducir se as referencias son 3.000 refráns ou 3.000 palabras definidas nese anexo diccionario analítico.

⁵ Tamén cita, baixo a epígrafe “Obras dialectolóxicas publicadas por el colector”, *Versos en dialecto gallego* (Madrid: Librería de Cuesta 1879) [sic] e, naturalmente, o *Cancionero*. Pero baixo a epígrafe “Próximas a publicarse”, ademais do *Refranero*, outras tres: *Diccionario gallego-castellano, según el orden de las terminaciones del dialecto hasta el número de 9.000*, por José Pérez Ballesteros; *Poesías bíblicas en gallego* por José Pérez Ballesteros e *Versos gallegos (segunda parte)* por José Pérez Ballesteros. Comprende algúns inéditos y outros publicados desde 1853 hasta 1884.

Esta noticia de 1911 é vinteseite anos posterior ó Certame; pero dese *tiene... sin publicar* non podemos deducir, en lei dereita, que o manuscrito estivese aínda nas mans do seu autor Pérez Ballesteros. O certo é que nin se publicou nin se sabe onde para o manuscrito ⁶. E, a pesar de que Pérez Ballesteros era fundador (ou refundador) e membro activo Real Academia Galega, tampouco hai nada que asegure que aquel manuscrito premiado puidese resultar incluído no *Diccionario* que esta institución empezou a publicar por fascículos en 1913.

A perda paremiolóxica é maior polo segundo dato que ofrece Carré: que a aquel Certame se presentaran outros seis *Refraneiros* dos que tamén nada sabemos. Así que eses sete refraneiros galegos extraviados a fins do século XIX únense ós materiais paremiolóxicos perdidos do P. Sobreira na Real Academia da Historia (no inicio do século XIX) e ós que posteriormente se perderían de Gumersindo Placer en Toledo (1936), do que xa deu conta nesta revista Lois Vázquez (2003,129-141).

2. O ms. RAG-C-177-1: un proxecto vivo nos últimos anos de vida

O arquivo da Real Academia Galega conserva aínda algúns mazos de fichas para libros que Pérez Ballesteros preparaba cando morreu en 1918: para un dicionario galego inverso (RAG-FICH-7), para un dicionario inverso de toponimia galega (RAG-FICH-5) e para un dicionario de fraseoloxía (ms. RAG-C-177-1). Deste último é do que vou dar noticia nesta recadádiva, con dúas advertencias previas: primeira, que, como simple mazo de fichas, isto non é obra acabada; era o material inicial para un traballo novo e distinto da obra rematada, premiada e datada en 1884; segundo, que estas fichas son posteriores a aquel *Refraneiro* premiado en 1884, pola simple razón de que aquí non só cita contextos de obras que el publicou posteriormente: o *Cancionero* (1885-1886) e o poemario *Foguetes* (publicado en 1888) senón tamén fragmentos do poemario *¡Ela!* que Urbano González Varela publicou en 1918 (véxase 35). Así que estas papeletas son verosimilmente o embrión dun proxecto novo no que el traballaba cando morreu con 85 anos: se cadra, o primeiro intento dun dicionario fraseolóxico galego.

É difícil saber cal era a estrutura da obra que pretendía facer, porque, se nestas fichas o material fraseolóxico leva moitas veces explicacións de carácter léxico (*passim*), gramatical (41, 80, 87) ou mesmo ortográfico (28, 40), é tamén certo que unha parte das fichas dese mesmo mazo non conteñen referencia ningunha que poidamos considerar fraseolóxica.

¿Como se entende esta intromisión de asuntos alleos á fraseoloxía? Podería ser que no amplo proxecto lexicográfico de Pérez Ballesteros os refráns entrasen como corpus contextual e semántico. Pero a maior parte da obra que publicou vai na dirección etnolingüística (Pérez 1884; Pérez 1885).

⁶ Consulte sen éxito os bibliotecarios da Deputación Provincial da Coruña, do Círculo de Artesanos da Coruña, da Fundación Machado (de Sevilla) e mais da Institución Fernán González (de Burgos), onde está o fondo Manuel Machado.

2.1. O folklorista é un demiurgo, non un lingüista miniespecialista

O lector non galego debe saber que Pérez Ballesteros formaba parte dun grupo de intelectuais que vivían nunha sociedade que tiña o galego como lingua oral omnipresente (e exclusiva na sociedade rural maioritaria) pero que tódalas estruturas do Estado e da Igrexa lle negaban a esa lingua calquera funcionalidade no ámbito formal, oficial e urbano. A situación tiña unha inercia de 400 anos pero este grupo de intelectuais coñecían parte da inmensa obra inédita do P. Sarmiento (moita dela sobre temas lingüísticos galegos) e acababan de descubri-la trabe de ouro da poesía lírica medieval (profana e relixiosa) en lingua galega. Ante os seus ollos atónitos reaparecían naqueles anos milleiros de manuscritos medievais en lingua galega dos máis variados temas e rexistros. O *dialecto*, carente de toda oficialidade, fora lingua importante dentro e fóra de Galicia. ¿Como descubrirlles ós falantes esa dignidade?

Pérez Ballesteros, coma os grandes folkloristas de tódalas nacións, percibe que na tradición oral dunha lingua condenada a ser só oral hai elementos culturais diferenciais que tocan frebas sensibles de tódolos compatriotas e que forman parte da imaxe que cadaquén ten da súa tribu: recoller todo ese material é recolle-la alma colectiva e facela visible. Esta emoción é o primeiro carburante que fai posible o paciente traballo de recoleita de materiais folclóricos que require intelixencia, paciencia e xenerosidade, porque sempre é traballo sen ningunha compensación económica. Pero isto non é só emoción. Tras unha actividade puramente intelectual coma esta hai sempre unha idea de rexurdimento étnico. Itamar Even-Zohar, analizando a historia de moitas nacións europeas e non europeas, ten demostrado que, cando os folkloristas conseguen poñer en marcha actividades paralelas dos músicos e dos poetas, tras deles aparecen os lingüistas e os historiadores; detrás veñen os economistas estudando a mesma materia con outra óptica e finalmente aparecen os políticos que, por veces, conseguen artellar un movemento que ou se consolida nun Estado novo ou que lle dá ó Estado vello unha estrutura nova pero máis acorde coa diversidade cultural que contén (Even-Zohar 1993: 441-458). Pérez Ballesteros e a súa xeración non puideron coñece-la doutrina de Itamar Even-Zohar verbo do papel da cultura na construción nacional pero o profesor hebreo basea a súa doutrina en moitos casos coma o de Pérez Ballesteros e demais intelectuais. Os folkloristas como Pérez Ballesteros saben ben que están traballando nos alicerces da etnia; saben que modestamente conforman un demiurgo, e que as tarefas son heteroxéneas, porque os alicerces dunha columna teñen que ser sempre moito máis anchos có fuste desa columna: todos están a todo.

Pérez Ballesteros e aquela minoría de mulleres ⁷ e homes ilustrados querían que a xente vise en papel as palabras da lingua doméstica, coas que analizaban a realidade e expresaban os seus íntimos sentimentos, para que a amasen máis, para que non tivesen medo de sacala á vida pública. Pero aquela lingua (politicamente chamada *dialecto* ⁸), que nunca deixara de se-la maioritariamente falada en Galicia, levaba case 500 anos ausente

⁷ Emilia Pardo Bazán é peza esencial daquel movemento.

⁸ Véxanse os títulos dos traballos citados na nota 5 e a obra publicada en 1878 (*Versos en dialecto gallego*).

do uso escrito; e, como é lóxico, presentaba na fin do século XIX diversos problemas de codificación.

E, cando poñen en papel as palabras e afectos da propia lingua para devolvérllas ós falantes (quizais tamén para daren a ver en Madrid os seus primores), aquí coma nos *Versos* ou no *Cancionero*, Pérez Ballesteros moitas veces non só define palabras contidas nun dito, nun refrán ou nunha cantiga senón que fai consideracións de tipo gramatical ou ortográfico: cruza así as fronteiras que nós hoxe poñemos entre lexicografía, fraseoloxía, tradición oral, etnografía, gramática e ortografía. Todos andaban a todo.

Iso é o material que exhuma esta recadádiva.

Sigo e seguirei buscando ese *Refraneiro* de 1884 pero, como prenda, dou nesta recadádiva os 109 fraseoloxismos e mailas 147 paremias que Pérez Ballesteros deixou no arquivo da RAG, entre outros materiais que formaban o inicio dun dicionario, que aínda non se entende ben como estaba concibido.

2.2. Algúns primores desta recadádiva: formas únicas

Centrándonos no estritamente fraseolóxico, resulta interesante encontrar entradas luminosas coma estas: *herba do cego* (15), *herba dos carpinteiros* (18) e *tenda dos coxos* (29) *ter moitas conchas* (59). Primeiro proveito de facelas públicas agora.

Vemos tamén refráns que teñen simultaneamente estrutura de cantigas e que ocupan ese curioso espazo de cantigas que nunca se cantan, que só se din falando, e que teñen carácter aforístico ou que, por veces, funcionalmente son fórmulas, coma esta: *Costureira, pan na criba; tecelana, no tear; carpinteiro, mesa posta; canteiro, pote no lar*.

Se non podemos excluír que aquel *Refraneiro* premiado en 1884 vise a luz difuminado dentro de obras académicas posteriores, temos, en cambio, certeza de que estoutro ficheiro, que agora ve a luz, ninguén o usou ata hoxe, porque contén trece refráns que non apareceran en recadádivas anteriores nin apareceron nas posteriores: *Unha mosca, con ser pequena, fai rabear a un boi. Pequeno é o grilo e oise cantar lonxe. Donde vaia o máis, vaia o menos; mas donde vaia o mar, vaia tamén a area. N'hai que ter pía ós que fan moitos milagres. Os mocos non son para gardar. Os que nunca foron nada sempre dan a patada. Para un que dorme hai cen que teñen os ollos abertos. Rosmas moito!: culpa tes. Se durara máis o día, máis duraba a romaría. San Bras de Orto? deixou sete e esganou oito. Si topas home morto, garda a palabra no corpo. Terqueou Varela e saleu con ela. Tan bo é Xan como Siprián*. Estes 13 refráns únicos representan o 8'84% do material e só iso faino sobradamente merecente de edición.

2.3. Unha nota da estrutura común co cancionero: as definicións léxicas

Nas 618 fichas hai case sempre palabras que se definen. E en 61 casos comprobei que son as mesmas palabras e as mesmas definicións que el xa puxera nos tres tomos do seu Cancionero. De xeito que, cando iso sucede, o lector pode encontra-la referencia exacta ó tomo e páxina do *Cancionero*: así na entrada 57 vese esta referencia [CPG: 3,172] que

quere dicir que a mesma definición está no tomo III páx. 172 do *Cancionero*: a tipografía Arial Narrow axuda a indicar sempre as intervencións do editor. Debo advertir que non tódalas papeletas (e, polo tanto, non tódalas definicións) ven a luz nesta recadádiva, porque máis da metade das fichas carecen de carácter fraseolóxico ou paremiolóxico e, en consecuencia, non forman parte desta edición.

3. Criterios de edición

A caracterización ortográfica e lingüística non é o obxecto dunha edición fraseolóxica ⁹. Pero é seguro que haberá estudosos interesados en facer esa caracterización. Para facilitar iso, e como queda dito, as grafías diverxentes de Pérez Ballesteros (e só elas) aparecen nas notas a rodapé; pero as grafías das citas literarias doutros autores (Rosalía, Andrés Muruais, Marcial Valladares, Martínez Salazar etc.) quedan arriba no corpo do texto ¹⁰ para non mesturalas embaixo e facilitar, así, a consulta dun lector interesado na grafía de Pérez Ballesteros. A tal lector recoméndolle a detallada descrición e análise que dos materiais do *Cancionero* fai Sánchez Rei nun extenso capítulo (Sánchez 2006: 133-364), porque canto alí se di da lingua e da grafía das cantigas, repítese aquí na lingua e grafía dos fraseoloxismos e paremias: é natural que iso sexa así, porque estes materiais veñen probablemente das mesmas fontes e están pasados a papel pola man do mesmo colector.

A lingua galega ten hoxe un estándar consolidado do que hai cen anos carecía; hoxe hai hábitos de lectura que daquela non había. Por iso editar hoxe unha recadádiva fraseolóxica escrita hai cen anos debe ofrecer a lectores do século XXI o material de que se trata dunha maneira acorde cos hábitos gráficos de hoxe. Coma en ocasións anteriores nesta revista, procúrase un achegamento a eses hábitos, con dúas cautelas: primeira, non falsear nunca a variedade dialectal ou de rexistro do material que se edita e, segunda, ofrecer tamén a grafía do manuscrito en nota a rodapé, en tódolos casos nos que o texto manuscrito teña calquera diferenza coa edición.

A grafía da época non só acentuaba a preposición *á* ou *à* senón que incluía os apóstrofos para marca-la peculiar fonética sintáctica do vocalismo galego, que a ortografía actual do galego só conserva en moi contados casos. Prescindimos de reproducir aqueles casos de contracción das preposicións *de / en* co artigo, que oscila entre *d'o, d'a / d-o, d-a* e *n'o, n'a / n-o, n-a* e que a grafía actual xa reproduce aglutinados; isto afecta tamén á contracción das preposicións *a (ó, ô), de (d'él, d'eles), con (co-a)*, ás do adv. *non (n-hai)* e das conx. *coma (com-a), que (qu-o)*; nalgúns casos aparece o apóstrofo tamén cos pronomes átonos: *puídoll'o; manda-lo*. Mantemos, en cambio, o apóstrofo naqueles casos nos que non utilízalo pode desfigura-la fonética levando a hiatos de lectura que o colector expresamente

⁹ Para a valoración da obra de Pérez Ballesteros na traxectoria da lingua e literatura galega hai xa importante bibliografía: Carme Hermida (1992a, 1992b), Ramón Mariño (1998, 2003), Freixeiro Mato e outros (2005). Verbo da lexicografía galega do século XIX, ademais do imprescindible manexo do *Diccionario de diccionarios* (Santamarina 2003) son importantes os traballos de Sánchez Palomino verbo do primeiro diccionario, do de F.J. Rodríguez, de Cuveiro, de Valladares e un traballo global publicado no 2003. Especialmente pertinente é o estudo de Sánchez Rei (2006) verbo da lingua no cancionero de Pérez Ballesteros.

¹⁰ Supoño que a grafía destas citas ten neste caso menos interese e que reproducen as orixinais deses outros autores.

tentou evitar coa súa grafía: *frida d'ollo; perd'o timón; rifall'a vela; beb'auga d'herba rateira; fêrbell'as berzas*.

Coa segunda forma do artigo as grafías destas papeletas son variadas: *Todo-los; po-l-a / pol-o*. Neste caso reproducímola co sistema ortográfico actual.

O material fraseolóxico preséntase ordenado por estruturas: primeiro os substantivos compostos, colocacións e locucións (lixieiramente espaciadas por tipos); despois as fórmulas e finalmente os refráns (e un wellerismo). Deixamos fóra algunhas unidades monoléxicas porque aínda que funcionen en todo como fórmulas, non cumpren a condición básica de seren pluriverbais, mesmo se é habitual usalas repetidas (*¡Leria! ¡Leria!*)¹¹. Deixo, en cambio, *¡Touporroutou!* porque esa onomatopea dos tambores que abrían certas marchas procesionais relixiosas ou festivas ben podería escribirse como varias palabras e así se encontra por veces. O mesmo acontece con *¡Malpocadiño!* que ben se podería escribir con dúas.

Pérez Ballesteros reproduce sistematicamente os refráns separando tema e rema en dous ou máis versos:

*Terra negra
bo pan leva.*

Nas notas a rodapé, que reproducen a exacta grafía das papeletas, os finais de verso márcanse cunha barra diagonal. Arriba reproducense como é habitual hoxe na paremioloxía.

En casos moi contados introduzo algúns comentarios como *Notas de edición*, que se identifican por esta marca: [N. de ed.: xxx]: aquí, coma nas citas do *Cancionero*, a tipografía Arial Narrow axuda a indica-la intervención do editor. Como queda dito, en 2.3., a referencia CPG remite ó *Cancionero Popular Gallego...* (1885-1886) con indicación do tomo e da páxina onde hai unha definición semellante ou idéntica.

O número final de cada entrada indica o número de orde no ficheiro da Real Academia Galega (ms. RAG-C-177-1) á que reitero a gratitude por poder divulgar estes materiais inéditos.

4. Edición

4.1. Substantivos compostos, colocacións e locucións

1. **danza de trencos**. Danza de patizambos. *Xa veño [...] á danza de trencos que se vai a armar*. (1).
2. **home vello**. Anciano. *Pensamento d'home vello / pra unha nena pouco val, / é, cal imaxe d'espello / sen azougue no cristal*. [Antonio Martínez Salazar]. (591).
3. **tempo das esfolladas**. De quitar la panoja al maíz. [CPG: 3, 230]. *O tempo das esfolladas, / non dá porveito a*

¹¹ *¡Eixo!* Interjección semeiante á *¡Ea!* *¡Eixo!, nenas, aquí todas / aquí m'habedes de dar / con pandeiros e ferreñas / dous cartos para gastar*. (375). *¡Leria! ¡Leria!* *¡Boba! ¡Bobería! ¿Que non podes? ¡Leria! ¡Leria!* / *A isto o relós d-a vila / guindou zoando, n-a brétema / d'as doce en punto, d'a noite / a badalada primeira*. [Andrés Muruais (*O bautismo*)]. *Guindou*: lanzó. *Brétema*: brétema-niebla. *Badalada*: campanada. (95).

- ninguén; / mandei a muller a elas / e nunca d'esfollar vén.*¹² (170).
4. **terra negra** Tierra de color negro. *Terra negra bo pan leva.* (501).
 5. **xesta varredeira** Escoba. [CPG: 1,41; 1,79; 3,216]. *Mala xesta varredeira / veña polas costumeiras / porque comen as amoras / e destroien as silveiras.*¹³ (194).
 6. **estrelíña da fartura**. Llaman así los campesinos al planeta Venus, que, generalmente se le denomina: *lucero del alba*, cuando aparece antes de salir el sol; y *estrella de la tarde* cuando brilla á la puesta de aquél. Se dice *fartura*, ó abundancia, porque los labradores creen en la influencia favorable de dicho astro sobre las cosechas, á medida que le divisan más al mediodía. *Aloméame, aloméame / estrelíña da fartura; aloméame, aloméame / mentras que non vén a lúa.*¹⁴ *Aloméame: alúmbrame.* (608).
 7. **fariña do demo**. Harina del diablo. *Fariña do demo, toda se volve salvado.*¹⁵ (459).
 8. **feira dos novelos**. *Gracias a Dios qu'hoxe fumos / á feiriña dos novelos; / catro fumos, seis viñemos, / nin ganamos nin perdemos.*¹⁶ *Novelos: ovillos. Catro fumos: dos parejas.* (165).
-
9. **frida d'ollo**. Mal de ojo: sospecha supersticiosa. (513).
 10. **guedellas de lan** Nubes en vellones o aborregadas. *Ceo de guedellas de lan, ós dous días auga na man.*¹⁷ (81).
 11. **herba abelleira**. Melisa. (212).
 12. **herba boa**. Menta. (213).
 13. **herba da anduriña**. Ó de la golondrina (Celidonia). La celidonia menor se la conoce en gallego con el nombre de *herba das almorráns*.¹⁸ [CPG: 2,64-65]. (214).
 14. **herba da fame**. Especie de algarroba, que perjudica a la del trigo agarrándose a su tallo hasta llegar a inclinarle. Nota tomada del *Cancionero popular gallego* de Pérez Ballesteros. [CPG: 2,64-65]. (215).
 15. **herba da solda**. Bálsamo de jardín. [CPG: 2,64-65]. (217).
 16. **herba das paridas**. Hierba de San Juan (Prunella vulgaris). [CPG: 2,64-65]. (216).
 17. **herba de Nosa Señora**. Artemisa. [CPG: 2,64-65]. (218).
 18. **herba do cego**. Ortiga. [CPG: 2,64-65]. (219).
 19. **herba do demo**. Estramonio. [CPG: 2,64-65]. (220).
 20. **herba do gando**. Eléboro fétido. [CPG: 2,64-65]. (221).
 21. **herba dos carpinteiros**. Porque éstos la aplican sobre las cortaduras (Achillea millefolium). [CPG: 2,64-65]. (222).
 22. **herba leiteira**. Para aumentar la leche de las vacas. Entre otras hierbas la llamada triguera y la correola ó Llantén menor. [CPG: 2,64-65]. (223).
-
- ¹² O tempo d'as esfolladas, / non da porveito á ninguen; / mandei a muller á elas / e nunca d'esfollar vén.
- ¹³ Mala xesta barreadeira / veña pol-as costumeiras / porque comen as amoras / e destroyen as silveiras.
- ¹⁴ Aloméame, aloméame / estrelíña d'a fartura; aloméame, aloméame / mentras que non ven a lúa.
- ¹⁵ Fariña d'o demo / toda se volve salvado.
- ¹⁶ Gracias á Dios qu'hoxe fumos / á feiriña d'os novelos; / catro fumos, seis viñemos, / nin ganamos nin perdemos.
- ¹⁷ Ceo de guedellas de lan / ós dous días auga n'a man.
- ¹⁸ herba d'as almorráns.

23. **herba rateira.** Euforbio. *Se qués andar á carreira, beb'auga d'herba rateira.*¹⁹ (82).
24. **mal fado.** Mal hado. [(Divinidad mitológica obrando fatalmente sobre las demás divinidades) de Hadar en castellano]. *Mais, Galicia / se un mal fado / separarme vai de tí, / leva o corpo / porqu'a yalma / toda enteira / deixo aquí.* [Salvador Golpe (*Adiós á Galicia*)]. (605).
25. **navío do mar.** Ofrenda ó voto de recuerdo en algún santuario. Pastoriza. Santuario proximo a la ciudad de la Coruña. Entre los muchos votos ú ofrendas que los romeros ofrecen á la Virgen de Pastoriza en su santuario, figura algún barco de pequeño tamaño, á fin de colgarlo en la iglesia á guisa de lámpara. *A Virxe de Pastoriza / ten un navío do mar; / ¿quen llo dou? ¿quén llo daría? / quen llo dou púidollo dar.*²⁰ (341).
26. **(no) libro da mala lei.** En el libro de la malicia. *Estudiante que estudias / no libro da mala lei: / si ti sabes picardías, / picardías tamén sei.*²¹ (164).
27. **ollos quedos.** Mirada firme. *Cando o piñeiro vai alto / no medio ten mil enredos; / o galán de moitas damas / nunca tén os ollos quedos.*²² (168).
28. **ruxe, ruxe** ¡A cantos hai, risa dá! / i-o mesmo dérach'a ti... / o ruxe ruxe i-o ji ji, / reloitando co já já.²³ [J. P. Ballesteros]. *Ruxe ruxe:* run run. *Reloitando:* jugueteando. El autor es partidario de que la J no tenga otra pronunciación que la castellana. (430).
29. **tenda dos coxos** La más cercana. *Como bo preguiceiro / fuch'á tenda dos coxos.*²⁴ (500).
30. **treina treina.** Ruido del molino. Palabras imitativas del ruido propio de piezas superiores del molino. [CPG: 3, 167]. *O muiño treina, treina / a auga faino treinar; / o fillo d'a muiñeira / tamen xa se quer casar.*²⁵ (188).
31. **xente de ben.** Gente honrada. *Tódo los que me marmulan / miren pola súa casa; / cando na miña fumea / na deles "fuego qu'abrasa".*²⁶ *Fumea:* humea. (193).
32. **xente de tralla.** Gente de tralla. *Xente de tralla, n'hai pior canalla.*²⁷ (469).
33. **zongue-zongue** Rumor acompasado. *Zoar dos piñeirales, / arrulos da arboreda, / zongue-zongue dos ventos / entr'os brazos titans da carballeira / ¡non fúchedes vosoutros! / ¡foi ela, foi ela!* [Urbano Gonzalez Varela (*¡Ela!*)]. *Carballeira:* robledal. [CPG: 2,33; 2,254]. (604).
34. **fervellasverzas.** Vivaracho imaginador. *-¿Ti que fas, fêrvellasverzas / ti que fas, fêrvellasfabas? / -Eu remendo os*

¹⁹ Se qués andar á carreira / beb'auga d'herba rateira.

²⁰ A Virxe de Pastoriza / ten un navio d'o mar; / ¡quén ll'o dou! ¡quén ll'o daría! / quen ll'o dou púidoll'o dar.

²¹ Estudiante que estudias / n-o libro d'a mala léi: / si ti sabes picardías / picardías tamén sei.

²² Cando o piñeiro vai alto / n-o medio ten mil enredos; / o galán de moitas damas / nunca tén os ollos quedos.

²³ ¡A cantos hai, risa da! / y o mesmo dérach'a ti... / o ruxe ruxe y o ji ji, / reloitando cò-o já já.

²⁴ Como bo preguiceiro / fuch'á tenda d'os coxos.

²⁵ O muiño treina, treina / a auga faino treinar; / o fillo d'a muiñeira / tamen xa se quer casar.

²⁶ Todo-los que me marmulan / miren po-l-a sua casa; / cando n-a miña fumea / n-a d'eles "fuego qu'abrasa".

²⁷ Xente de tralla / n-hai pior canalla.

- meus calzós, / compoño as miñas polainas.*²⁸ (68).
35. **mal mandado.** Desobediente. *Ó criado mal mandado, poñer a mesa e mandalo a algún recado.*²⁹ Escaso alimento por vía de castigo. (479).
36. **[negra coma a] parrumeira** *Eres branca como o pote / negra com'a parrumeira; / ¿se pola noite non campas, / de día n'hai quen te queira!*³⁰ *Parrumeira:* chimenea de aldea. *Non campas:* no eres aceptable. [CPG 1,63] (290).
37. **pouca cousa.** Persona de escaso valer. *Chamáchesme "pouca cousa" / parente de "mala gana"; / e por sobrenome teño: / "a min non se me dá nada".*³¹ (175).
38. **que di veira** Situado a la vera. [CPG 3,279] *Tamén de día, pol-o sol queimado, / Pòn ús montós de toxos n-o valado, / que di veira ó camiño / por si cicáis ten mentres un veciño / de lle furto o froito regalado / que dipindura n-o cepal d'a viña* [Valentín Lamas Carvajal: "Unha vindimia n-o Riveiro"). (416).
39. **que non sei** Frase corriente en gallego que equivale á "¿no hay más allá?", lo mismo en lo bueno que en lo malo respectivamente. *Tódolos mellores mozos / van indo a servir*
- ó Rei; / o refugo que quedou / ¿ten un garbo, que non sei!*³² (255).
40. **sin lei.** Sin constancia, sin fidelidad. *Escribín e non firmei: vale máis papel sin firma que non cariño sin lei.* El adverbio *máis* debe acentuarse. (296).
41. **quen ben sei.** Quien bien sé. Frase en la cual, "ben" se junta con un verbo; suele juntarse con adjetivos como: "elle ben alto"; con sustantivos y pronombres en igual acepción de muy o bastante. En el lenguaje castellano óyese a veces en Galicia *le es muy bueno; le me costó un duro; le es bien bonito: En esta calle hai un guapo: / que salla que o quero ver / qu'o sangue de quen ben sei / heillo de facer beber.*³³ (254).
42. **dá xenio.** Entusiasma. *Y-ainda gardo n-o fondo da hucha, / c'o mantelo qu'ás festas levei, / o refaixo y-o dengue encarnado, / y-a cofia branquiña / que dá xenio ver.* [Juan Garcia San Millán (A velliña)]. (597).
43. **[escarmentar] en cabeza allea.** En cabeza ajena. *Naide escarmenta en cabeza allea.*³⁴ (472).
44. **esbacalloa de gozo.** Hinchaba gozoso su cuerpo. (43).
45. **esvacallea de gozo.** Hinchaba su pecho de gozo. (511).
46. **[facer coma a] toupeira.** *Trocaches os ollos polo rabo: fíxeches coma a toupeira.*³⁵ Topo. (566).

²⁸ Ti qué fás, fêrbell'as berzas / ti qué fás, fêrbell'as fabas. / -Eu remendo os meus calzós, / compoño as miñas polainas.

²⁹ Ó criado mal mandado: / poñer a mesa / e manda-l-o a algún recado.

³⁰ Eres branca como o pote / negra com'a parrumeira; / ¿se pol-a noite non campas, / de día n-hai quen te queira!

³¹ ... á min non se me da nada.

³² Todol-os mellores mozos / van indo á servir ó Rei; / o refugo que quedou / ¿ten un garbo, que non sei!

³³ En esta calle hai un guapo: / que salla que o quero ver / qu-o sangue de quen ben sei / heillo de facer beber

³⁴ Naide escarmenta / en cabeza allea.

³⁵ Trocaches os ollos pol-o rabo: / fíxeches com-a toupeira.

47. **faite o xordo.** Hazte el sordo. *Come ben e ponte gordo e, si te chaman, faite o xordo.*³⁶ (59).
48. **fala o viño.** *Cando fala o viño, cala a boa lingua.* Del beodo. (60).
49. **latar da escola** Hacer novillos los escolares. *E como estaban de chola, / -Non sei que rapás no-o está- / Todo Dios maxinará / Deberon latar d'a escola / Co-o mentres d'ir â cibdá.* [J. P. Ballesteros (*Foguetes*)] (90).
50. **[facér] mal peito.** Desagrado *Traballo desfeito á todos fai mal peito.*³⁷ (106).
51. **marzo maiea.** *Cando marzo maiea, maio marcea.*³⁸ Marzo como Mayo. (115).
52. **porlle aquela.** Aquela (Defecto) *Degaros son, escollidos, / castañiñas d'a restela, / xuraréi que entr'os nasidos / non hai quen lles poña aquela / á probar, pois, sin cumpridos.* [Marcial Valladares: *A Castañeira en Santiago*]. [N. de ed.: Este é un caso no que co xénero gramatical a lingua marca calidades: *aquele* significa "cualidade, perfección" e *aquela* "defecto". Compárese coa cita de *ten certo aquele*]. (5).
53. **[ser dos que] limpan o cu coa tella.** *¡Ti, eres dos que limpan / o cu coa tella!*³⁹ El culo con la teja. [N. de ed.: Para podermos entender esta locución, cómpre lembrar este refrán *Quen limpa o cu cunha pedra, rasca o cu e deixa a merda.* (23911:285; MOREI1:44)] (124).
54. **[garda a] palabra no corpo.** Prudente silencio. *(Si topas home morto, garda a palabra no corpo.*⁴⁰ (134).
55. **rebenta de cheo.** Revienta de harto. *O que tén fillos / non rebenta de cheo.*⁴¹ (554).
56. **saleu con ela.** Salió con la suya. [Perseverancia]. *Terqueou Varela, / e *saleu con ela.* (560).
57. **ten certo aquel** Tiene cierta perfeccion. [CPG: 3,172]. *Se deixo por Pedro á Xan / non me rifes, miña nai, / Pedriño ten certo aquel / que moita gracia me fai.*⁴² (183). [N. de ed.: Véxase porlle *aquela*].
58. **ten que ver.** Tiene que chocar. *¡Ten que ver, home sin muller!*⁴³ (499).
59. **ter moitas conchas** Abundar en malicia. *Dis que teño moitas conchas, / cando, non son pelegriño; / eu digo: si foras outra / xogaras menos comigo.* (184).
60. **ter pía [a alguén].** Mostrar confianza o asentimiento. *N'hai que ter pía ós que fan moitos milagres.*⁴⁴ (486).
61. **tiña por nome.** Se titulaba. *Di o doutor, largando un terno, / -¡Que bebida diste al vasco? / -¡Que bebida!, a que n-o frasco / tiña por nome "uso externo".* [J. P. Ballesteros (*Foguetes*)]. (447).
62. **tirar a quen** [un mesmo] é. La condición ó caracter natural. *Nin por poñerse moi *majo, deixa un de tirar a quen é.* [El hábito no hace el monje]. (487).
63. **topar modo.** [Encontrar] Fácil manera. *Nunca topamos modo pra facer o que debemos.* (488).

³⁶ Côme ben e ponte gordo; / e si te chaman, faite o xordo.

³⁷ Traballo desfeito / á todos fai mal peito.

³⁸ Cando Marzo mayea / Mayo marcea.

³⁹ ¡Ti, eres d-os que limpan / o cú co-a tella!

⁴⁰ Si topas home morto / garda a palabra n-o corpo.

⁴¹ O que tén fillos / non rebenta de cheo.

⁴² Se deixo por Pedro á Xan / non me rifes, miña nai, / Pedriño ten certo aquel / que moita gracia me fai.

⁴³ ¡Ten que ver, / home sin muller!

⁴⁴ N-hai que tén pía / ós que fan moitos milagres.

64. **úntalle o cu.** Untale el culo. *Úntalle o cu con aceite, / que, se non sana, / queda *reluciente.* ⁴⁵ (490).
65. **a cachón** Grado máximo de hervor. *Tódal-as bágoas da miña vida, / a historia larga das miñas penas, / á cachón sinto qu'ô celèbre / fervendo chegan.* [Castor Elices (*Follas secas*)]. (573).
66. **co mentres.** Con el propósito. *E como estaban de chola, / -Non sei que rapás no-o está- / Todo Dios maxinará / Deberon latar d'a escola / Co-o mentres d'ir â cibdá.* [J. P. Ballesteros (*Foguetes*)] (90).
67. **[foxen] a un tempo.** [Huyen] á la vez. *O diñeiro, e o tempo: / foxen á un tempo.* (477).
68. **dabondo** En abundancia. *O mariñeiro no mar / ten sempre dabondo pena: / unha ves, perd'o timón; / outra ves rifall'a vela.* ⁴⁶ *Rifall'a vela:* Se le enreda la vela por la fuerza el viento. (196).
69. **de cotío** Siempre, sin descanso. [CPG:3,289]. *A cidá vindes lixeiras / á face-lo voso avío; / e volvés ás vosas leiras / a traballar de cotío.* [Marcial Valladares (*A castañeira en Santiago*)]. (4).
70. **de meu me caio.** No me sostengo. *En abril, déixame dormir; que en maio, de meu me caio.* ⁴⁷ (542).
71. **de querquenas** En cuclillas. *Ve craro salir un home, / de querquenas tras d-o valo; / e vai tras d'él a pillalo, / c'unha rabecha que o come.* [Benito Losada (*Quen fóra frade*)]. *Rabecha.* Rabieta. (8).
72. **de ves** Con arranque, de una vez. *Trocouse presto aquel xeito / ó chegar d-o inverno a inxuria / dispindo con negra furia / o ramalliño de vé.* [J. P. Ballesteros (*A Carmela*)]. *Dispindo.* Desnudando. (18).
73. **(estar) doito.** Cada día; constantemente. *Estou orfo de pai e nai, xa hai moito / sin topar meus hirmans á quen mirar / e non teño parentes n-o meu loito / nin amigos con quen me desfogar; / ¡ou! qué dorida a alma ha de estar dóito!* [Manuel Fernández Magariños (*Un orfo*)]. (23).
74. **en quente.** En caliente. *Tripas e casamento, en quente.* ⁴⁸ (547).
75. **ó abrente.** Al abrir. *Irás ó abrente do día / a i-augua fresca catar; / da i-augua do paxariño / que saúde ch'ha de dar.* ⁴⁹ [Romance popular (*Gaiferos de Mormantal*)]. [N. de ed.: Estes versos non parecen do discutido romance de Don Gaiferos de Mormantal senón do romance da mañá do día de san Xoán: *Día de San Xoán alegre, / meniña, vai te lavar; pillarás auga do paxaro / denantes de o sol raiar; / irás ó abrente do día / a auga fresca catar / da auga do paxariño / que saúde che ha dar. / Corre, meniña, vai te lavar / e a fresca auga / desta amañecida / cor de cereixa che ten que dar; / se arraiar, / se arraiará / todas as meigas levará, / xa arraiou, / xa arraiou, / todas as meigas levou. // Peladas eran / peladas serán / todas as meigas / que andan polo chan. // Peladas son, / peladas eran, / todas as meigas que andan pola terra.*] (586).

⁴⁵ Úntalle ó cú con aceite, / que, se non sana, / queda reluciente.

⁴⁶ O mariñeiro n-o mar / ten sempre d'abondo pena: / unha ves, perd'o timón; / outra ves rifall'a vela.

⁴⁷ En Abril déixame dormir; / qu'en Mayo, de meu me caio.

⁴⁸ Tripas e casamento: / en quente.

⁴⁹ Irás ó abrente do día / a-y-augua fresca catar, / da y augua do paxariño / que saúde ch'ha de dar.

76. **ó teu mandado.** A tus órdenes. (345). **quedarás a teu mandado.** Frase equivalente a: Quedarás á tus propias órdenes, ó con toda independencia. *Agora que eu me vou / quedarás a teu mandado; / meterás a quen quixeres / no teu peito delicado.*⁵⁰ (253).
77. **[pola] semana adiante.** Resto de la semana. *Si sábado chove i-o domingo antes da misa, pola semana adiante ¡verás que risa!*⁵¹ (563).
78. **pra comigo.** En mis adentros. (525).
79. **se por mal quer vir.** Si le da por venir mal. *Abril, se por mal quer vir, as portas non deixa abrir.* Alude á las nevadas en países montañosos. (509).
80. **logo de.** Luego que. *Ó pasar a barca -díxom' o patrón: / "Pobre señorita -de *mi corazón". / Logo d'escoitalo -tanto del me rin, / que ó patronciño -nunca máis o vin.*⁵² Logo de escoitalo, luego que lo escuché. A veces en gallego únese el *logo* con *dempois* y no falta quien le traduzca en castellano *luego después*; provincialismo sólo disculpable en personas poco cultas. (229).
81. **por que carga de allos.** Frase equivalente á "Porque tan sin motivo" (524).

4.2. Fórmulas

82. **¡A min non se me dá nada!** *Chamáchesme "pouca cousa" / parente de "mala gana"; / e por*

⁵⁰ Agora qu-eu me vou / quedarás á teu mandado; / meterás a quen quixeres / n-o teu peito delicado.

⁵¹ Si, sabado, chove / y-o domingo, antes d'a misa: / pol-a semana adiante, / ¡verás que risa!

⁵² Ó pasar a barca -díxom' o patrón: / "pobre señorita -de mi corazón" / logo d'escoitalo -tanto d'él me rin / que ó patronciño -nunca máis o vin

*sobrenome teño: / "a min non se me dá nada".*⁵³ (175).

83. **¡A porta dez cas te traben; / malos gatos te rabuñen; / malas vacas t'esgorrién; / malos furaños te furen!**⁵⁴ *Esgorrien.* Topen o turren [CPG: 3,193]. *Furaños.* Hurones [CPG: 3,193]. (617).
84. **Como bo preguiceiro / fuch'á tenda dos coxos.**⁵⁵ *Tenda dos coxos:* la más cercana (500).
85. **¡Dio-los axude!** *Por aquí pasou un home, /non dixó: "Dio-los axude!" / Por aquí ha de volver/ derreado e sin saúde.*⁵⁶ (s.v. derreado) [N. de ed.: É fórmula de saúde que chegou viva no mundo rural ó final do século XX] (372).
86. **¡Ei! ¡Caracha!** Interjección de alegría. (493).
87. **¡eih! ¡jinojo!** Interjección de amenaza. *¡Eih! ¡Jinojo! abonda xa, / demoros, ¡se vou ahí!; / enchénose de ji ji / pra fartarse co-o ja ja.* [J. P. Ballesteros]. Se pronuncia como en castellano. La j con sonido igual al castellano. *Demoros:* diablos. [CPG: 2,82]. *Enchénose:* llenáronse (26).
88. **¡Heiche de virar o coiro co d'afora para dentro!** *Cara de pan barolento: / heiche de virar o coiro / co d'afora para dentro.*⁵⁷ *O coiro:* el pellejo. [CPG 3,214]. *Barolento:* lleno de mohó o valor. [N. de ed.: *barolento* <*palorento < lat. *pallorem*]] (191).

⁵³ ... á min non se me da nada.

⁵⁴ A porta dez cás te traben / malos gatos te rabuñen / malas vacas t'esgorrién / malos furaños te furen.

⁵⁵ Como bo preguiceiro / fuch'á tenda d'os coxos.

⁵⁶ Por aquí pasou un home, /non dixó: "Dio-los axude!" / Por aquí ha de volver/ derreado e sin saúde.

⁵⁷ Cara de pan varolento: / heiche de virar o coiro / co'o d'afora para dentro.

89. **¡Mama frade!** Frase de sorpresa agradable. *Andruco - ¡Mama frade! non che hé mal subir: ¿con que, seis mil dun golpe?* [Tertulia de Picaños 1836]. (108).
90. **¡Maragota e media!** ¡Pescado escaso! *¡Tres, para tres: / maragota e media!* (113).
91. **¡Moito que lle digan!** Mucho que admirar tiene. (391).
92. **¡Moito viva!** Entusiasta saludo. *O baile de Rio de Quintas / ¡moito viva! quen o honra; / as nenas de Palavea / e mais as de Pedra Longa.* [A Pedra Longa]. [Los tres lugares citados pertenecen á la parroquia de Elviña, proximo á la Coruña]. (236).
93. **¡Non forma!** No acierta á discurrir. (397).
94. **Non fungue o moqueiro.** No estornude. (522).
95. **¡Vaiche boa!** ¡Donde va ya! *Recórde ben toda a-hestoria, / si, o que lle din, quèr pagarme. / -¡Vaiche boa! ¿Eu, acordarme? / ¡Hoxe, naide tén mamoria!* [Pérez Ballesteros (Foguetes)]. (453).
96. **¡Vivan + (topónimos)!** Saludo como en castellano. *Palavea i-o Portazgo / Pedralonga i-o Areal / ¡Vivan! con Rio de Quintas / ó pé do camiño real.* ⁵⁸ Areal: Arenal del Pasaje. Lugares todos próximos al distrito de la Coruña. (307).
97. **¡¡Tal día! faga un ano.** Afán de que se repita lo que pasó. *¡Tal día faga un ano!* Haga un año (58).
98. **¡Mala xesta varredeira veña por [alguén]!** *Mala xesta varredeira / veña polas costumeiras / porque comen as amoras / e destroien as silveiras.* ⁵⁹ *Xesta varredeira: escoba.* [CPG: 1.4; 179; 3,216]. (194).
99. **¡Mal raxo de Dios te fenda!** Maldición. (231).
100. **¡Malpocadiño!** *Algún día, algo, algo, / agora ¡malpocadiño!; / xa non me queren as nenas / porque vou acabadiño.* Desdichado. [CPG: 3,39]. (230).
101. **¡Moito ch'está [subst]!** Muy bien te está. [CPG: 1,182]. *Moito ch'está o sombreiro, / queridiño dos meus ollos, / moito ch'está o sombreiro / ¡non lle está así a todos!* ⁶⁰ (235).
102. **Ña madre.** Madre mía. *-Ña madre, levaim'á vila / que din qu'hai moito que ver; / ña filliña, non te levo, / que te me podes perder.* ⁶¹ (167).
103. **Ña prenda.** Prenda mía. *Mais des que o amor quere voar, ña prenda, / E que lle cái a venda, / Forza é deixalo ire, / Que n-hai virtude nin poder que o prenda.* [Rosalia Castro (Follas novas)]. (398).
104. **¡¡Vállate a! perdamá!** *-¿E tendremos logo, carretos? -¡Vállate a perdamá!, aínda viñéchedes carta feira de Villagarúa.* [Tertulia de Picaños 1836]. Especie de maldición. (588).
105. **¡Ti eres dos que limpan o cu coa tella!** ⁶² El culo con la teja. [N. do ed.: Lémbrese o refrán *Quen limpa o cu cunha pedra, rasca o cu e deixa a merda.* (23911:285; MORE1:44)] (124).
106. **¡Touporroutou!** *Touporroutou, por*

⁵⁸ Palavea y o Portazgo / Pedralonga y o Areal / ¡Vivan! con Rio de Quintas / o pé d'o camiño real.

⁵⁹ Mala xesta barreadeira / veña pol-as costumeiras / porque comen as amoras / e destroyen as silveiras.

⁶⁰ Moito ch'está o sombreiro, / queridiño d'os meus ollos, / moito ch'está o sombreiro / ¡non lle está así á todos!

⁶¹ -Ña madre, levaim'á vila / que din qu'hai moito que ver; / ña filliña non te levo, / que te me podes perder.

⁶² ¡Ti, eres d-os que limpan / o cú co-a tella!

donde vai a noiva, / touporroutou, pola corredoira; / touporroutou qué vai á buscar / touporroutou un ferrado de sal. Estribillo de algun canto. (190).

107. **Úntalle o cu con aceite, que, se non sana, queda *reluciente.**⁶³ *Úntalle o cu:* Untale el culo. (490).
108. **¡Váite ó rolo!**⁶⁴ Vete á la mierda. (536).
109. **¡Vállate Xuncras!** Válgate Judas ó el diablo. Interjección. (280).
110. **¡[Inda] vayas que non volvas!** Maldición. *Inda vaias que non volvas / e desaparecido seas; / de noite, pártanch'as pernas / pola mañán cego veñas.*⁶⁵ [N. de ed.: *Inda* + vbo en subx. é a forma en que empezaban tradicionalmente en galego tódalas maldicións e aínda se oe así a algunhas persoas maiores nas aldeas. A forma *Me cago en* + *subst./pron.* é un castelanismo evidente e relativamente recente]. (305).

4.3. Refróns

111. **Abril, se por mal quer vir, as portas non deixa abrir.**⁶⁶ Alude á las nevadas en países montañosos. *Se por mal quer vir:* Si le da por venir mal. (509):
112. **A unión é forza.** *Gallegos: máis unión; a Unión é forza, / e moitísima lle compre á nosa terra; / ben sabedes que hai xente que 'esforza / por facerlle croél e ruda guerra.* [Curros Enríquez (*Cartas ós gallegos*)]. *Moitísima:* muchísima. (390).

⁶³ Úntalle ó cú con aceite, / que, se non sana / queda reluciente.

⁶⁴ ¡Váite ô rolo!

⁶⁵ Inda vayas que non volvas / e desaparecido seas; / de noite, pártanch'as pernas / pol-a mañán cego veñas.

⁶⁶ Abril, se por mal quer vir / as portas non deixa abrir.

113. **A vida dos vagamundos / é unha vida rayal; / de mozos, polas tabernas / e de vellos, no hespital.**⁶⁷

Vagamundos: Vagos. *Rayal:* real. [N. de ed.: 1. Este é un dos moitos refróns que teñen estrutura de cantiga (ou viceversa) que probablemente non se cantaba e non se canta e por iso aparece como refrón no dicionario de Valladares (1884:573). 2. Dos étimos latinos *regalem* (da realeza) e *realem* (da realidade), o francés distingue aínda *royal* e *réel*; e o catalán *reial* e *real*. O galego xa no XVIII reunira os dous conceptos en *real* e só aparecen esporadicamente reliquias nos refróns: a moeda coa efixie do rei chámase *raial* (*Hey dir unha noyte ás uvas, /anque me coste un raial, / heime de crellar do dono, / se me o bagullo fai mal*), ou chámase *ral* (*Non hai ral de prata que contente a todos*). Recentemente aínda se detectou o uso de *camiño reial*. Este refrón *vida raial* é outro exemplo, porque significa “vida de reis”. Valladares di *vida real*] (278).

114. **Bacoriño en celeiro non quer compañeiro.**⁶⁸ *Vacoriño:* cerdo; *celeiro:* dormitorio. (568).
115. **Bacoriño en celeiro non quer compañeiro.**⁶⁹ *Vacoriño:* cerdo; *celeiro:* encierro. (468).
116. **Cando a carballeira soa, sabe ben a broa.**⁷⁰ *Soa:* suena. *Carballeira:* robledal. [CPG: 2,33; 2,254]. *Broa:* borona, pan de maiz. [CPG: 2,85]. (504).
117. **Cando a raposa anda ós grilos, mal pola nai, mal polos fillos.**⁷¹ *Raposa:* zorra. *Grilos:* grillos. (549).

⁶⁷ A vida d'os vagamundos / é unha vida rayal; / de mozos, pol-as tabernas / e de vellos, n-o hespital.

⁶⁸ Vacoriño en celeiro / non quer compañeiro.

⁶⁹ Vacoriño en celeiro, / non quer compañeiro.

⁷⁰ Cando a carballeira soa / sabe ben a broa.

⁷¹ Cando a raposa anda ós grilos / mal pol-a nai, mal pol-os fillos.

118. **Cando a ruliña rular, colle o fol e vai sementar.** ⁷² *Rular*: canto de la tórtola. *Ruliña*: tortolilla. *Sementar*: sembrar. (557).
119. **Cando abril recacha, queima a vella a maza.** ⁷³ *recacha*: abre ó comienza. *Maza*: del lino: (552).
120. **Cando as estrelas non lepexan / lampexan, logo as nubes gotexan.** ⁷⁴ *lepexan*: brillar ó alumbrar. (94).
121. **Cando che den a ovella, coller a corda e ir por ela.** ⁷⁵ *ovella*: oveja (132).
122. **Cando chove por san Xorxe, de cen cereixas quedan catorce.** ⁷⁶ *San Xorxe*: san Jorge. [San Xorxe, 23 de Abril]. (507).
123. **Cando *Dios dá, non é mingalleiro.** ⁷⁷ *Mingalleiro*: migajoso. (116).
124. **Cando fala o viño, cala a boa lingua.** ⁷⁸ *Fala o viño*: del beodo. (60).
125. **Cando fores ó [concello], acorda no teu e deixa o alleo.** ⁷⁹ *Deixa o alleo*: deja lo ajeno. *Concello*: concejo: (540).
126. **Cando marzo maiea, maio marcea.** ⁸⁰ *Marzo mayea*: marzo como mayo. (115).
127. **Canto máis doce é o mel, máis zugan as abellas nel.** ⁸¹ *Zugar*: chupar. [Refrán popular]. (584).
128. **Cávame tarde e réndame cedo, que eu che pagarei o que debo.** ⁸²
-
- ⁷² Cando a ruliña rular, / colle o fol e vai sementar.
⁷³ Cando Abril recacha, / queima a vella a maza.
⁷⁴ Cando as estrelas non lepexan - lampexan / logo as nubes gotexan.
⁷⁵ Cando che den a ovella / coller a corda e ir por ela.
⁷⁶ Cando chove por San Xorxe / de cen cereixas quedan catorce.
⁷⁷ Cando Dios dá non é mingalleiro.
⁷⁸ Cando fala o viño / cala a boa lingua.
⁷⁹ Cando fores o [sic] / acorda n-o teu / e deixa o alleo.
⁸⁰ Cando Marzo mayea / Mayo marcea.
⁸¹ Canto máis doce é o mel, / máis zugan as avellas n-él.
⁸² Cávame tarde, / e réndame cedo, / qu'eu che pagarei / o que debo.
- [Personificación de la tierra, que pide tardía la cava, y, á tiempo la recolección]. *Rendar*: cosechar. (553).
129. **Cegos, pegas e choias, dou ó demo estas xoias.** ⁸³ *Xoyas*: joyas. Choyas: cluecas: (571).
130. **Ceo de guedellas de lan, ós dous días auga na man.** ⁸⁴ Nubes en vellones o aborregadas. *Guedellas de lan*: guedejas: (81).
131. **Come ben e ponte gordo e, si te chaman, faite o xordo.** ⁸⁵ *Faite o xordo*: hazte el sordo. (59).
132. **Costureira, pan na criba; tecelana, no tear; carpinteiro, mesa posta; canteiro, pote no lar.** ⁸⁶ *Criba*. Alude al cribo destinado por costureras ambulantes á conservar utensilios de costura, retazos de tela y pedazos de pan. *Tecelana*: tejedora. *Pote*: olla de hierro de tres pies que ordinariamente sirve para hacer el caldo. [CPG 1,63, 148] *No lar*: en el hogar. [CPG 2,237]. [N. de ed.: Velai un refrán que ten estrutura de cantiga ou que, se se quere, é unha cantiga das que se din e non se cantan porque teñen estrutura e función de refrán] (300).
133. **Da besta, a mular; e d'homes, o de pouco falar.** ⁸⁷ *Mular*: ganado mular. (119).
134. **Déixame de castañetas, de ferreñas e de gaitas, qu'a mellor foliada é ter a barriguiña farta.** ⁸⁸ *Ferreñas*: sonajas. *Castañetas*: castañuelas. (148).
-
- ⁸³ Cegos, pegas e choias / dou o demo estas xoyas.
⁸⁴ Ceo de guedellas de lan / ós dous días auga n'a man.
⁸⁵ Cóme ben e ponte gordo; / e si te chaman, faite o xordo.
⁸⁶ Costureira, pan n-a criba / tecelana, n-o tear / carpinteiro, mesa posta / canteiro, pote n-o lar.
⁸⁷ Da besta, a mular; / e d'homes o de pouco falar.
⁸⁸ Déixame de castañetas / de ferreñas e de gaitas, / qu'a mellor foliada é / ter a barriguiña farta.

135. **Depois de que caseime, vinme e deseíme.** ⁸⁹ *Depois*: después. [N. de ed.: Curiosa a anomalía da colocación do pronome átono en *caseime* para conseguí-la rima]. (543).
136. **Dend'as cereixas ós nabos ben estamos; dende os nabos ás cereixas, todas son queixas.** ⁹⁰ Dende os nabos ás cereixas. Período de maior escasez. *Queixas*: quejas. (147).
137. **D'hoxe para mañán podrece a mazán.** ⁹¹ *Podrece*: se pudre. (142).
138. **Do pan de meu compadre, grande rebanada ó meu afillado.** ⁹² *Rebanda*: rebanada. (551).
139. **Do seu pode cada un facer un pandeiro.** ⁹³ *Pandeiro*: pandero. (135).
140. **Donde vaia o máis, vaia o menos; mas donde vaia o mar, vaia tamén a area.** ⁹⁴ *O máis*: lo más. (126).
141. **Donde vivan soldados ou mariñeiros nunca se digan probes os tabarneos.** ⁹⁵ *Tabarneos*: taberneros. (506).
142. **En abril, déixame dormir; que en maio, de meu me caio.** ⁹⁶ *De meu me caio*: no me sostengo. (542).
143. **En marzo, nazo; en abril, estou no cubil; en maio, xa saio; en San Xoán xa fuxo do can e en agosto,**
- son xa bo raposo.** ⁹⁷ *Raposo*: zorro. *Nazo*: nazco. *Sayo*: salgo. *Fuxo*: huyo. (550).
144. **En San Xoan a sardiña molla o pan.** ⁹⁸ [Empieza á tener bastante grasa]. *Molla o pan*: moja el pan (118).
145. **En vindo maio, sea enxoiito, sea mollado, millo ó agro.** ⁹⁹ *Enxoiito*: enjuto; *agro*: Campo: (40).
146. **Enxamio probe, si do inverno sale, en maio morre.** ¹⁰⁰ *Enxamio*: enjambre. [Refr]. (510).
147. **Escribín e non firmei: vale máis papel sin firma que non cariño sin lei.** ¹⁰¹ *Sin lei*: sin constancia, sin fidelidad. *Máis*. El adverbio máis debe acentuarse: (296).
148. **Escudeiro e mancebo déitase tarde e levántase cedo.** ¹⁰² *Escudeiro*: escudero. (46).
149. **Facemos á derradeira o que non quixemos na primeira.** ¹⁰³ *Derradeira*: lo ultimo. (10).
150. **Fariña do demo, toda se volve salvado.** ¹⁰⁴ *Fariña d'o demo*: harina del diablo. (459).
151. **Fidalgo honrado, val máis velo morto que remendado.** ¹⁰⁵ *Fidalgo*: hidalgo. (475).

⁸⁹ Depois de que caseime / vinme e deseíme.

⁹⁰ Dend'as cereixas ós nabos / ben estamos; / dende os nabos ás cereixas, todas son queixas.

⁹¹ D'hoxe para mañán / podrece a mazán.

⁹² D'o pan de meu compadre, / grande rebanada [sic] ó meu afillado.

⁹³ D'o seu pode cada un facer un pandeiro.

⁹⁴ Donde vaya o máis / vaya o menos, / mas donde vaya o mar / vaya tamén a area.

⁹⁵ Donde vivan soldados / ou mariñeiros, / nunca se digan probes / os tabarneos.

⁹⁶ En Abril déixame dormir; / qu'en Mayo, de meu me caio.

⁹⁷ En Marzo -nazo / en Abril -estou n-o cubil; / en Mayo -xa sayo / en San Xoan -xa fuxo d'o can / e-en Agosto -son xa bo raposo.

⁹⁸ En San Xoan / a sardiña molla o pan.

⁹⁹ En vindo Mayo, / sea enxoiito / sea mollado: / millo ó agro.

¹⁰⁰ Enxamio probe / si d'o inverno sale / en Mayo morre.

¹⁰¹ Escribín e non firmei: / vale máis papel sin firma / que non cariño sin lei.

¹⁰² Escudeiro e mancebo / déitase tarde / e levántase cedo.

¹⁰³ Facemos á derradeira / o que non quixemos n-a primeira.

¹⁰⁴ Fariña d'o demo / toda se volve salvado.

¹⁰⁵ Fidalgo honrado: / val máis vel-o morto / que remendado.

152. **Fillo es, pai serás: conforme fixeres, así atoparás.** ¹⁰⁶ *Pai*: padre. (466).
153. **Hoxe o gano, hoxe o como: mañán *Dios dirá.** ¹⁰⁷ *Mañán, Dios dirá*: mañana Dios dispondrá. (112).
154. **Mais *daños fai a gaita que o door de moas.** ¹⁰⁸ *Door de moas*: dolor de muelas. (471).
155. **Mentras non acabes, non te gabes.** ¹⁰⁹ *Non te gabes*: no te alabes. (482).
156. **Mentres teñamos fillos, quen nos enmeigue non ha de faltar.** ¹¹⁰ *Enmeigar*: embrujar. (474).
157. **N'hai que ter pía ós que fan moitos milagres.** ¹¹¹ *Ter pía*: mostrar confianza o asentimiento. (486).
158. **Na casa do ferreiro, non tentar; e na botica, non probar.** ¹¹² *Non tentar: non tentar*: No tactar: [p.^a no quemarse]. *Non probar* [para no envenenarse]. (483).
159. **Na mocedá e na roupa rachada todo engarra.** ¹¹³ *engarra*: prende ó se agarra. *Rachada*: rasgada. (473).
160. **Na ucha aberta o xusto peca.** ¹¹⁴ *Ucha aberta*: hucha abierta ó descuidada. [Tentación]. (489).
161. **Naide escarmenta en cabeza allea.** ¹¹⁵ *En cabeza allea*: en cabeza ajena. (472).
162. **Nin por poñerse moi *majo, deixa un de tirar a quen é.** ¹¹⁶ *Tirar á quen é*: la condición ó caracter natural. [El hábito no hace el monje]. (487).
163. **Non cura o diñeiro tódolos males que fai.** ¹¹⁷ *males que fai*: males que ocasiona. (480).
164. **Nunca topamos modo pra facer o que debemos.** ¹¹⁸ *Topamos modo*: fácil manera. (488).
165. **Ó criado mal mandado, poñer a mesa e mandalo a algún recado.** ¹¹⁹ *Mal mandado*: desobediente. Escaso alimento por via de castigo. (479).
166. **O diñeiro e o tempo foxen a un tempo.** ¹²⁰ *Foxen á un tempo*: huyen á la vez. (477).
167. **O entroido coas maas artes botou a San Matías fóra do martes.** ¹²¹ *maas artes*: malas artes. *Entroido*: Antruejo ó carnaval. (478).
168. **O fiado leva a metá de clavo.** ¹²² *o Fiado*: lo prestado. (484).
169. **O lume é media mantenza; e, sobre da cea, mantenza enteira.** ¹²³ *Mantenza*: alimento. (481).
170. **O mintir quer mamoria.** ¹²⁴ *O mintir*: la mentira. (485).
171. **O pouco que *Dios me dou cabe nunha man cerrada; o pouco con *Dios é moito; o moito sin *Dios**

¹⁰⁶ Fillo és, / pai serás / conforme fixeres / así atoparás.

¹⁰⁷ Hoxe o gano; hoxe o como: / mañán, Dios dirá.

¹⁰⁸ Mais danos fai a gaita / que o door de moas.

¹⁰⁹ Mentras non acabes, / non te gabes.

¹¹⁰ Mentres teñamos fillos, / quen nos enmeigue / non ha de faltar.

¹¹¹ N-hai que tér pía / ós que fan moitos milagres.

¹¹² N'a casa d'o ferreiro, / non tentar; / e n-a botica / non probar.

¹¹³ N-a mocedá / e n-a roupa rachada / todo engarra.

¹¹⁴ N-a ucha aberta, / o xusto peca.

¹¹⁵ Naide escarmenta / en cabeza allea.

¹¹⁶ Nin por poñerse moi majo; / deixa un de tirar a quen é.

¹¹⁷ Non cura o diñeiro / todol-os males que fai.

¹¹⁸ Nunca topamos modo / pra facer o que debemos.

¹¹⁹ Ó criado mal mandado: / poñer a mesa / e manda-l-o a algún recado.

¹²⁰ O diñeiro, e o tempo: / foxen á un tempo.

¹²¹ O entroido co-as maas artes / botou á San Matías / fora d'o martes.

¹²² O fiado, / leva, a metá, de clavo.

¹²³ O lume é media mantenza; / e sobre d-a cea, mantenza enteira.

¹²⁴ O mintir, / quer mamoria.

- n' é nada.** ¹²⁵ *N-é nada*: no es nada. (342).
172. **O que compra con diñeiro que non é seu, non diga que compra senón que vendeu.** ¹²⁶ *Que non é seu*: que no es suyo. (146).
173. **O que con nenos se deita, mexado se levanta.** ¹²⁷ *Nenos se deita*: niños se acuesta. (121).
174. **O que non chora, non mama.** ¹²⁸ *O que non chora*: el que no llora. (125).
175. **O que paga a Xan e debe a Andrés, ten que pagar outra ves.** ¹²⁹ *pagar outra ves*: repetir el pago. (133).
176. **O que paga criados e n'os vai a ver, venda, o que ten, para os manter.** ¹³⁰ *N-os vai á ver*: no los vigila. (123).
177. **O que ten fillos non reventa de cheo.** ¹³¹ *reventa de cheo*: revienta de harto. (554).
178. **O roubado a naide empresta.** ¹³² *o roubado*: lo robado. (127).
179. **Os prados queren proouro /os labramios labrador; /propietario sin oficio /non pode ser gran señor** ¹³³ . *Labramios*: terrenos labrantíos (176).
180. **Os fillos da miña filla todos meus netiños son; os fillos da miña nora, quezáis si ou quezais non.** ¹³⁴ . [Quezais non. Alude á la posible infidelidad de la nuera]. *Netiños*: diminutivo de nietos. *Nora*: nuera [CPG 3,168] (163).
181. **Os mocos non son para gardar.** ¹³⁵ *Pra gardar*: para guardar. (144).
182. **Os que nunca foron nada sempre dan a patada.** ¹³⁶ *Patada*: coz. (138).
183. **Ou a *Dios ou ó demo ninguén deixa de servir ;sint'os que sirven a entrambos!** ¹³⁷ *Deixa de servir*: deja de servir. *Sint'os que*: sin contar los que. (9).
184. **Pan d'hoxe, carne de onte e viño de antano manteñen ó home sano.** ¹³⁸ *Manteñen o home sano*: mantienen la salud. *Onte*: Ayer. [CPG 1, 161, 170; 2,45; 3,161] (110).
185. **Para cuñas, pau de toxo; para fungueiros, carballo; para conserva-los sapos, máis dunha mañán de orballo.** ¹³⁹ *Fungueiro*: cada uno de los palos altos clavados en las carretas para dar firmeza á la carga. *Orballo*: niebla húmeda. [CPG 2,32] *Toxo*: aliaga ó aulaga. [CPG 1,108, 168; 2, 32, 92; 3,94] *Carballo*. Roble. [CPG 1, 7,129; 2,25,32; 3,15,124,153] (614).
186. **Para un que dorme hai cen que teñen os ollos abertos.** ¹⁴⁰ *Ollos abertos*: ojos abiertos. (129).
-
- ¹²⁵ O pouco que Dios me dou / cabe n-unha man cerrada; / o pouco con Dios, e moito, / o moito sin Dios n-é nada.
- ¹²⁶ O que compra / con diñeiro que non é seu; / non diga que compra / senón que vendeu.
- ¹²⁷ O que con nenos se deita / mexado se levanta.
- ¹²⁸ O que non chora / non mama.
- ¹²⁹ O que paga, á Xan; / e debe, á Andrés / ten que pagar outra ves.
- ¹³⁰ O que paga criados / e n-os vai á ver: / vénda, o que tén, / para os mantér.
- ¹³¹ O que tén fillos / non reventa de cheo.
- ¹³² O roubado, / á naide empresta.
- ¹³³ Os prados queren proouro /os labramios labrador; /propietario sin oficio /non pode ser gran señor.
-
- ¹³⁴ Os fillos d' a miña filla, / todos meus netiños son; / os fillos d' a miña nora / quezáis sí, ou quezais non.
- ¹³⁵ Os mocos, non son para gardar.
- ¹³⁶ Os que nunca foron nada / sempre dan a patada.
- ¹³⁷ Ou á Dios; ou ó demo: / ninguén deixa de servir / ;sint-os que, sirven á entrambos.
- ¹³⁸ Pan d-hoxe / carne de onte / e viño de antano; / manteñen, ó home, sano.
- ¹³⁹ Para cuñas pau de toxo / para fungueiros, carballo / para conserva-los sapos / máis d' unha mañan de orballo.
- ¹⁴⁰ Para ún, que dorme / hai cen, que teñen os ollos abertos.

187. **Pensa moito e fala pouco.** ¹⁴¹ *Fala pouco*: habla poco. (61).
188. **Pequeno é o grilo e oise cantar lonxe.** ¹⁴² *Lonxe*: lejos. (99).
189. **Peras e queixo, saben a beixo.** ¹⁴³ *Queixo*: queso. *Beixo*: beso: (548).
190. **Perillo é moi pillo; Montrove é moi probe.** ¹⁴⁴ *Moi pillo*: muy retuerto: Perillo e Montrove. Parroquias del ayuntamiento de Oleiros próximo a la Coruña. [N. de ed.: Santa Locaia de Perillo é parroquia; pero hoxe Montrove só é lugar da parroquia de Santaia de Liáns]. (117).
191. **Por Pascua de Resurrección tres cousas fora de razón: as sardiñas saladas, as castañas e a predicación.** ¹⁴⁵ *Pascua de Resurrección*: pascua de Resurrección. (137).
192. **Por un clavo falla unha ferradura; e por unha ferradura falla un cabalo.** ¹⁴⁶ *Ferradura*: herradura. *Falla*: falta: (66).
193. **Pouco aceite dan por un carto.** ¹⁴⁷ *Pouco aceite*: poca cantidad de aceite. *Carto*: antigua moneda de cobre (143).
194. **Pouco se manea o que nunca soupo salir da aldea.** ¹⁴⁸ *se manea*: se mueve. (562).
195. **Prendas de *gallego diñeiro valen.** ¹⁴⁹ *Diñeiro valen*: valen dinero. (20).
196. **Quen erra e se enmenda a *Dios se encomenda.** ¹⁵⁰ *Erra*: yerra. (42).
197. **Quen mellor aos empregados se confesa, máis grande penitencia leva.** ¹⁵¹ *Penitencia leva*: mayor penitencia. (141).
198. **Quen moito corre, logo para.** ¹⁵² *Logo para*: luego se detiene. (98).
199. **Quen non traballa, non ten mingalla.** ¹⁵³ *Mingalla*: migaja. [Refrán popular]. (582).
200. **Quen vai en carro, nin vai a pé, nin vai a cabalo.** ¹⁵⁴ *Vai en carro*: va en carro. (569).
201. **Rosmas moito!: culpa tes.** ¹⁵⁵ *Rosmas moito*: ¡Charlas mucho en tu defensa! (556).
202. **San Bras de Orto? deixou sete e esganou oito.** ¹⁵⁶ *San Bras*: ¿Abogado de los enfermos de garganta. [Incredulidad]. [N. de ed.: En Orto (Abegondo) o santo titular é San Martiño e hoxe non parece conservarse memoria do culto a San Brais nesa parroquia, quedando como única testemuña este refrán. As patoloxías da gorxa (incluídas as provocadas por espiñas) son de difícil e incerta terapia e quizais a iso alude o refrán, cando di que o santo avogoso desas enfermidades conseguiu salvar sete enfermos pero morréronlle oito. Este refrán é coñecido con pequenas variantes noutros lugares de Galicia]. (561).

¹⁴¹ Pénsa moito / e fála pouco.

¹⁴² Pequeno é o grilo; / e oíse cantar lonxe.

¹⁴³ Peras e queixo / saben á beixo.

¹⁴⁴ Perillo, e moi pillo; / Montrove, e moi probe.

¹⁴⁵ Por Pascua de Resurrección: / tres cousas fora de razón: / as sardiñas saladas, / as castañas, e a predicación.

¹⁴⁶ Por un clavo / falla unha ferradura; / e, por unha ferradura, / falla un cabalo.

¹⁴⁷ ¡Pouco aceite, / dan por un carto.

¹⁴⁸ Pouco se manéa o que nunca soupo salir d-a aldea.

¹⁴⁹ Prendas de gallego: diñeiro valen.

¹⁵⁰ Quen erra e se enmenda: / á Dios se encomenda.

¹⁵¹ Quen mellor á os empregados se confesa / máis grande penitencia leva.

¹⁵² Quen moito corre: / logo para.

¹⁵³ Quen non traballa / non tén mingalla.

¹⁵⁴ Quen vai en carro: / nin vai á pé, / nin vai á cabalo.

¹⁵⁵ ¡Rosmas, moito!: /culpa tes.

¹⁵⁶ ¿San Bras de Orto?: / deixou sete e, esganou oito.

203. **Se durara máis o día, máis duraba a romaría.** ¹⁵⁷ *Romaría*: romería. (555).
204. **Se queres saber quen é o *galleguiño, dálle un mandião.** ¹⁵⁸ *Mandiño*: cargo de goberno. (109).
205. **Se qués andar á carreira, beb'auga d'herba rateira.** ¹⁵⁹ *Herba Rateira*: euforbio (82).
206. **Según o ven a un, así o tratan.** ¹⁶⁰ [Alude al traje]. *O ven á un*: le ven á uno. (128).
207. **Si a noite de Navidá foi de escuro, sementa no *terreno duro; pro, se foi de luar, labra ben para sementar.** ¹⁶¹ *N-o terron duro*: en el terreno no labrado. *Luar*: luna [CPG 1,193] (122).
208. **Si sábado chove i-o domingo antes da misa, pola semana adiante ¡verás que risa!** ¹⁶² *Semana adiante*: resto de la semana. (563).
209. **Si topas home morto, garda a palabra no corpo.** ¹⁶³ *Palabra n-o corpo*: prudente silencio. (134).
210. **Sin un ichavo non se fai un real.** ¹⁶⁴ *Ichavo*: ochavo: ínfima moneda de cobre, antiga. (84).
211. **Sol de marzo queima á dona no pazo.** ¹⁶⁵ *Pazo*: palacio. (139).
212. **Sol enloitado, tempo mollado.** ¹⁶⁶ *Enloitado*: enlutado. *Mollado*: mojado: (546).
213. **Sol madrugadeiro non vai ó poleiro.** ¹⁶⁷ *Madrugadeiro*: madrugador. (105).
214. **¿Solla de abril?: abre a man e déixaa ir.** ¹⁶⁸ *Solla de Abril*: ¿solla de poco mérito para pescadores? (505).
215. **Tal terra andar, tal pan manxar.** ¹⁶⁹ *Manxar*: comer. (111).
216. **Tan bo é Xan como Siprián.** *Siprián*: Ciprián (503).
217. **Tanto leva saco longo como saco redondo.** ¹⁷⁰ *saco longo*: saco largo. (559).
218. **Tempos van, e tempos veñan; sufran os que penas teñan.** ¹⁷¹ *Tempos veñan*: tiempos vengan. [Resignación indispensable]. (498).
219. **¡Tén que ver, home sin muller! Tén que ver:** ¡Tiene que chocar! (499).
220. **Terqueou Varela e saleu con ela.** *Saleu con ela*: salió con la suya. [Perseverancia]. (560).
221. **Terra negra bo pan leva.** ¹⁷² *Terra negra*: tierra de color negro. *Pan*: cereales. (501).
222. **Terra que dá o cardo, para min a gardo; a que dá o espiño, para meu viciño.** ¹⁷³ *Para meu viciño*: para mi vecino. (136).

¹⁵⁷ Se durara máis o día/ máis duraba á romaría.

¹⁵⁸ Se queres saber / quen é o galleguiño / dálle un mandião.

¹⁵⁹ Se qués andar á carreira / beb'auga d'herba rateira.

¹⁶⁰ Según o ven á un; / así o tratan.

¹⁶¹ Si a noite de Navidá foi de escuro / sementa n-o terreno duro; / pro se foi de luar; / labra ben para sementar.

¹⁶² Si, sábado, chove / y-o domingo, antes d'a misa:/ pol-a semana adiante./ ¡verás que risa!

¹⁶³ Si topas home morto / garda a palabra n-o corpo.

¹⁶⁴ Sin un ichavo, / non se fai un real.

¹⁶⁵ Sol de Marzo / queima á dona n-o pazo.

¹⁶⁶ Sol enloitado; / tempo mollado.

¹⁶⁷ Sol madrugadeiro / non vai ó poleiro.

¹⁶⁸ ¿Solla de Abril?: / abre a man / e déixaa ir.

¹⁶⁹ Tal terra andar / tal pan manxar.

¹⁷⁰ Tanto leva saco longo / como saco redondo.

¹⁷¹ Tempos van, e tempos veñan / súfran os que penas teñan.

¹⁷² Terra negra / bo pan leva.

¹⁷³ Terra que da o cardo, / para min a gardo; / a que da o espiño: / para meu viciño.

223. **Ti fiadeira i-el un nugalla, n'ha d'haber festa que se vos vaia.** ¹⁷⁴
[Un] nugalla: holgazán. Fiadeira: hiladora: (166).
224. **Ti que me levas i-eu que m'axudo vámo-los dous ó cabo do mundo.** ¹⁷⁵ *Eu que m'axudo: yo que me ayudo. (57).*
225. **Toda a carne lle serve ó lobo, menos a súa, que a delambe.** ¹⁷⁶
Delambe: relame. (541).
226. **Todo o mundo sabe o viño que eu bebo, pero naide sabe a sede que eu teño.** ¹⁷⁷ *Viño qu-eu bebo: vino que yo bebo. (570).*
227. **Todo o que vai á sartén sabe ben.** ¹⁷⁸ *Vai á sarten: sirve para freir. (289).*
228. **Tódolos que sirvimos, aunque sempre traballemos, sempre nos din que durmimos.** ¹⁷⁹ *Os que sirvimos: los jornaleros y trabajadores de otras clases. (131).*
229. **Torcer para dentro é torcer de trencos; torcer para fora, torcer que namora.** ¹⁸⁰ *Trencos: patizambo. [CPG: 2,92]. (567).*
230. **Traballo desfeito á todos fai mal peito.** ¹⁸¹ *Mal peito: desagrado (106).*
231. **Tras da maa procura vén a sana ventura.** ¹⁸² *Maa: mala. Procura: cuidado: (103).*
232. **Trata en sardiña e comerás galiña.** ¹⁸³ *Sardiña: sardina. (508).*
233. **Tres anos de can novo, tres anos de bon can, tres anos de can vello, tres anos de mal can.** ¹⁸⁴ *Folgazán: holgazán. (75).*
234. **Tripas e casamento, en quente.** ¹⁸⁵
En quente: en caliente. (547).
235. **Trocaches os ollos polo rabo: fixeche coma a toupeira.** ¹⁸⁶
Toupeira: topo. (566).
236. **Un gran non fai graneiro pero axuda ó compañeiro.** ¹⁸⁷ *Graneiro: granero. (460).*
237. **Un pai mantén cen fillos pero cen fillos non manteñen un pai.** ¹⁸⁸
Mantén: mantiene. (462).
238. **Unha galiña con pitos ¡inseña a algúns páis!** ¹⁸⁹ *Galiña con pitos: Gallina con polluelos. (79).*
239. **Unha mosca, con ser pequena, fai rabear a un boi.** ¹⁹⁰ *Mosquiña: mosquita. (463).*
240. **Uns erguen a caza ¡outros a matan!** ¹⁹¹ *Erguen: levantan. (41).*
241. **Vaca de moitos, moi muxida e mal mantida.** ¹⁹² *Muxida: ordeñada. (120).*
242. **Vai buscar o pau á devesa para levar con el na cabeza.** ¹⁹³ *Devesa:*

¹⁷⁴ Ti fiadeira -y él un nugalla / n'ha d'haber festa -que se vos vaya.

¹⁷⁵ Ti que me levas; / y eu que m'axudo / vámol-os dous / ó cabo d-o mundo.

¹⁷⁶ Toda a carne lle serve ó lobo; / menos a sua, que, a delambe.

¹⁷⁷ Todo o mundo sabe / o viño qu'eu bebo / pero naide sabe / a sede qu-eu teño.

¹⁷⁸ Todo o que vai á sartén / sabe ben.

¹⁷⁹ Todol-os que sirvimos; / aunque sempre traballemos / sempre nos din que durmimos.

¹⁸⁰ Torcer para dentro /é torcer de trencos; /torcer para fora;/ torcer que namora.

¹⁸¹ Traballo desfeito / á todos fai mal peito.

¹⁸² Tras d'a maa procura / ven a sana ventura.

¹⁸³ Trata en sardiña / e comerás galiña.

¹⁸⁴ Tres anos de can novo, / tres anos de bon can, / tres anos de can vello / tres anos de mal can.

¹⁸⁵ Tripas e casamento: / en quente.

¹⁸⁶ Trocaches os ollos pol-o rabo: /fixeche com-a toupeira.

¹⁸⁷ Un gran non fai graneiro; / pero, axuda ó compañeiro.

¹⁸⁸ Un pai mantén cen fillos / pero cen fillos non manteñen un pai.

¹⁸⁹ Unha galiña con pitos: / ¡inseña á algúns páis!

¹⁹⁰ Unha mosca con ser pequena / fai rabear á un boi.

¹⁹¹ Uns erguen a caza; / ¡y outros a matan!

¹⁹² Vaca de moitos: / moi muxida / e mal mantida.

¹⁹³ Vai buscar o pau á devesa / para levar con él n-a cabeza.

dehesa. [N. de ed.: Esta unidade forma parte dunha serie de refráns que tamén se poderían entender como locucións, se supoñemos que hai nelas un suxeito elíptico intercambiable. [Fulano] *Foi a devesa, e levou co pau na cabeza.* [Fulano] *Foi buscar o pau á devesa pra levar con el na cabeza.* [Fulano] *Foi a Cuba ganar prá hucha, e mandoulle cornos á muller.* Ben se ve que é caso distinto destes que teñen suxeito fixo: *Foi a negra ó baño e tivo que contar para un ano.* *Foise a vaca ás verzas e non deixou verdes nin secas.* *Foise a vella á voda e contou de cando foi noíva.* *Foise o boi ás verzas e non deixou verdes nin secas.* *Foise o paxaro e quedaron as plumas.* *Foise o día, acabouse a romería.* *Foi conta tasada, dixo a vella ó come-la barbada.* *Foi cousa tasada, dixo a vella ó come-la barbada.* Pero é tamén certo que teño constatado o uso desas “locucións” cun suxeito elíptico, inconcreto e xenérico, con fixación de persoa e tempo no verbo, e aplicado nunca a persoas senón a situacións. Nese sentido parécese unha paremia]. (544):

243. **Val máis fillos probes que fillos orfos.** ¹⁹⁴ *Orfos*: huérfanos. En castellano se pone h en *huérfanos*; pero no en *orfandad*. (465).
244. **Val máis fillos probes que orfos.** ¹⁹⁵ *Orfos*: huérfanos. (130).
245. **Val máis pequena axuda que moita derruba.** ¹⁹⁶ *Derruba*: destrución. (13).
246. **Val máis pequena axuda que grande derruba.** ¹⁹⁷ *Derruba*: destrución ó desconcierto. (12).
247. **Val máis pequeno e agudo que grande e burro.** ¹⁹⁸ *Axuda*: ayuda. [N. de ed.: A palabra definida non está

¹⁹⁴ Val máis fillos probes, / que fillos orfos.

¹⁹⁵ Val máis fillos probes / que orfos.

¹⁹⁶ Val máis pequena axuda / que moita derruba.

¹⁹⁷ Val máis pequena axuda / que grande derruba.

¹⁹⁸ Val máis pequeno, e agudo; / que grande e burro.

no texto que se cita]. (288).

248. **Val máis saber que ter.** ¹⁹⁹ *Saber*: ciencia. (558).
249. **Val máis saber que ter.** ²⁰⁰ *Ter*: tener ó poseer. (467).
250. **Val máis torto que morto.** ²⁰¹ *Torto*: tuerto. (565).
251. **Val máis un toxo verde prantado na miña horta, que unha mala veciña d’arredor da miña porta.** ²⁰² *Mala veciña*: Mala vecina. (461).
252. **Val máis unha boa enchente que sete lambiscadas.** ²⁰³ *Lambiscadas*: pequeñeces de alimento. [Refrán popular]. (583).
253. **Vén a morte e non se sabe de que sorte.** ²⁰⁴ *A morte*: la muerte. (287).
254. **Viúdo con gran tristeza, logo a namorar empeza.** ²⁰⁵ *Namorar*: enamorar. (464).
255. **Xente de tralla, n’hai pior canalla.** ²⁰⁶ *Xente de tralla*: gente de tralla. (469).

4.4. Wellerismo

256. **¡Probiñas!: ábrenvos tarde e non comedes- díxoll’o raposo ás galiñas** ²⁰⁷. *¡Probiñas!*: ¡Pobrecitas! *Raposo*: zorro. (145).

¹⁹⁹ Val máis saber / que ter.

²⁰⁰ Val máis saber / que tér.

²⁰¹ Val máis torto, / que morto.

²⁰² Val máis un toxo verde / prantado n-a miña horta / que unha mala veciña / d’arredor d-a miña porta.

²⁰³ Val máis unha boa enchente, / que sete lambiscadas.

²⁰⁴ Ven a morte / e non se sabe de que sorte.

²⁰⁵ Viúdo con gran tristeza / logo á namorar empeza.

²⁰⁶ Xente de tralla / n-hai pior canalla.

²⁰⁷ ¡Probiñas!: ábrenvos tarde; / ¡e non comedes! / díxoll-o raposo ás galiñas.

5. Bibliografía

5.1. Bibliografía primaria

- 23911: ASOCIACIÓN XUVENIL “OS ESTRALOXOS” (2003): *Cántigas, ditos, alcumes... da Ribeira Sacra*. Pantón: Concello de Pantón; 285.
- MOREI1: MOREIRAS SANTISO, Xosé (1977): *Os mil e un refrás galegos do home*. Edición do autor. Lugo 1977; 44.
- MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir) (1884): *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas. Folklore gallego. Costumbres populares andaluzas*. Sevilla: Alejandro Guichot y Compañía, editores.
- PÉREZ BALLESTEROS, José (1878): *Versos en dialecto gallego y correspondencia castellana de sus principales voces por ... con un prólogo por Juan A. Saco y Arce*. Madrid: P. Calleja y Ca.
- (1884): “A semana d’a muller larchana” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 51-52.
- (1884): “Adiviñas” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 67-69.
- (1884): “Supersticiones” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 86-90.
- (1884): “Coplas de cuna” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 94-95.
- (1884): “Pregones” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 99-100.
- (1884): “Modos de pedir limosna” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 102-103.
- (1884): “Expresiones vulgares” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 110-112.
- (1884): “Oraciones de niños” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 117.
- (1884): “Oración contra la tempestad” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 119.
- (1884): “Costumbres locales” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 121-123.
- (1884): “Los números” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 126-128.
- (1884): “Piropos” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 130.
- (1884): “Romance” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 136-137.
- (1884): “Romance” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 138.
- (1884): “Juegos de niños” en MACHADO Y ÁLVAREZ, Antonio (dir.) (1884): 150-162.
- (1885-1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la provincia de La Coruña. Con un prólogo de Theophilo Braga y apéndice de Antonio Machado y Álvarez*. Biblioteca de Tradiciones Populares Españolas. T. VII (1885), T. VIII (1886), T. IX (1886). Madrid: Librería de Fernando Fé. Houbo reedición en dous volumes en 1942 (Buenos Aires: Emecé; col. Dorna) e reedición facsimilar (Madrid: Akal 1979) con prólogo de Xesús Alonso Montero.
- VALLADARES NÚÑEZ, Marcial (1884): *Diccionario Gallego-Castellano*. Santiago de Compostela: Imp. y Enc. del Seminario C. Central.

5.2. Bibliografía secundaria

- ALONSO MONTERO, X. (1979): “Xosé Pérez Ballesteros e a poesía popular galega” en PÉREZ BALLESTEROS, José (1885-1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la provincia de La Coruña. Con un prólogo de Theophilo Braga y apéndice de Antonio Machado y Álvarez*. Biblioteca de Tradiciones Populares, T. VII (1885). (Prólogo sen paxinación)²⁰⁸.
- CARRÉ ALDAO, Eugenio (1911²): *Literatura gallega. Con extensos apéndices bibliográficos y una gran antología de 300 trabajos escogidos en prosa y verso de la mayor parte de los escritores regionales por...* Barcelona: Casa Editorial Maucci.
- EVEN-ZOHAR, Itamar: “A función da literatura na creación das nacións de Europa” en *Grial* 120, 1993, 441-458.
- FREIXEIRO MATO, X. R., SÁNCHEZ REI, X. M., SANMARTÍN REI, G. (2005): *A lingua literaria galega no século XIX*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- HERMIDA, Carme (1992a): *Os precursores da normalización*. Vigo: Xerais.
- (1992b): *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- LÓPEZ CORTÓN, José Pascual (ed.) (1862): *Album de la caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. Edición costeada por Don José Pascual López Cortón a cuyas expensas se celebraron dichos Juegos Florales... Coruña: Imp. del Hospicio provincial. Reprod. facs. Madrid: Giner, 1989.
- MARIÑO, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago: Sotelo Blanco.
- (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento*. A Coruña: Monografías da RGF.
- SÁNCHEZ PALOMINO, María Dolores (2003): “O papel dos dicionarios na conformación e difusión da variedade estándar da lingua” en ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María e GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto Xosé (eds): *A Estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega - Instituto da Lingua Galega; 387-418.
- SANTAMARINA, Antón (ed.): (2003): *Diccionario de dicionarios. Versión 3*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. [<http://sli.uvigo.es/ddd/>].
- SÁNCHEZ REI, X.M. (2006): *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Ames - Santiago de Compostela: Laiovento.
- VAZQUEZ, Lois (2003): “‘Refranero gallego’. Colección hecha por el P. Gumersindo Placer López” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4,2003,143-171.

²⁰⁸ Carré Aldao (1911:46 n.1) di que no mesmo ano houbo outra edición en tres tomos da Biblioteca Folk-lórica Española (Sevilla: A.Guichot y C^a) e que os tomos 1º e 2º conseguiran o primeiro accésit no Certamen de Pontevedra de 1884.

